

Rikosseuraamusviraston monisteita 2 / 2003

Romanien asema ja olosuhteet vankiloissa sekä yhdyskuntaseuraamusten suorittajina

Työryhmän raportti

20.1.2003

Rikosseuraamusvirastolle

Rikosseuraamusvirasto perusti 28.1.2002 yhteistyöryhmän käsittelemään romanien asemaa ja olosuhteita vankiloissa ja yhdyskuntaseuraamusten suorittajina. Työryhmän tehtävä on

- 1) käsitellä romanien asemaa ja olosuhteita vankiloissa, vapautteen valmentautumisessa ja yhdyskuntaseuraamusten suorittajina ja selvittää, mitä romanien oikeus ylläpitää omaa kieltään ja kulttuuriaan merkitsee rangaistustaan suorittavien kohdalla,
- 2) selvittää toimenpiteitä, joita tarvitaan, jotta vältettäisiin romaniväestöön kohdistuvat uhat ja turvallisuusriskit ja jotta romanit voisivat kaikissa laitoksissa suorittaa rangaistustaan turvallisesti normaaliosastoilla ja osallistua työhön tai toimintaan, joka edistää heidän mahdollisuuksiaan tulla toimeen yhteiskunnassa,
- 3) selvittää tarvitaanko vankiloissa romanivankien asioista vastaava yhdyshenkilö ja mahdollinen tukihenkilöverkosto romanivangeille vankilan ulkopuolelta.

Työryhmän jäseniksi on nimettiin:

- Vankeinhoitojohtaja Ahti Lempiö, Rise/vankeinhoitolaitos, puheenjohtaja
- Johtaja Jaakko Kopra, Riihimäen vankila
- Johtaja Tauno Mäkelä, Konnunsuon vankila
- Ylitarkastaja Kirsti Kuivajärvi, Rise/vankeinhoitolaitos
- Erikoissuunnittelija Anna Arola, Rise/kriminaalihuoltolaitos
- Opettaja Arja Saunamäki, Vankeinhoidon koulutuskeskus
- Apulaisjohtaja Jukka Rissanen, Helsingin vankila, sihteeri
- Lisäksi työryhmässä ovat toimineet kutsuttuina
- Taito Lehmusta, Romaniasiain neuvottelukunnasta,
- Veijo Rantala, Romano Missiosta sekä
- Juhani Valentin romaniopetuksen asiantuntijana.

Ylitarkastaja Kirsti Kuivajärven siirryttyä muihin tehtäviin hänen tilalleen tuli ylitarkastaja Vuokko Karsikas. Johtaja Tauno Mäkelän ollessa estyneenä hänen tilallaan oli apulaisjohtaja Raimo Nyholm.

Työryhmän määräaika päättyi 31.12. 2002.

Työryhmä kokoontui kaikkiaan 9 kertaa ja teki tutustumismatkan Konnunsuon vankilaan.

Työryhmä on kuullut asiantuntijoina Paavo Lounelaa ja Sukevan vankilan johtaja Teuvo Heikkistä.

Saatuaan työnsä valmiiksi työryhmä luovuttaa mietintönsä Rikosseuraamusvirastolle.

Helsingissä 20.1.2003

Ahti Lempiö

Tauno Mäkelä

Anna Arola

Veijo Rantala

Vuokko Karsikas

Jukka Rissanen

Jaakko Kopra

Arja Saunamäki

Taito Lehmusta

Juhani Valentin

SISÄLLYS

1	Taustaa	1
2	Aikaisemmat selvitykset	2
3	Rasismin ja syrjinnän kieltävät säännökset vankeinhoidossa	3
4	Syrjinnän syistä ja ilmenemismuodoista vankiloissa	3
5	Romaniopetus vankiloissa	4
6	Romanien asemaa koskeva selvitys	4
6.1	Romanivankien määrä.....	4
6.2	Asuttaminen ja toimintoihin osallistuminen	5
6.3	Romanikulttuurin ylläpitoa tukevat toiminnot.....	5
6.4	Vapauteen valmentaminen	5
6.5	Romanit yhdyskuntaseuraamusten suorittajina.....	5
	6.5.1 Yhdyskuntapalveluun liittyvät ongelmat	5
	6.5.2 Valvontaan liittyvät asiat.....	6
6.6	Yhteistyön kehittäminen	7
7	Johtopäätökset ja toimenpide-ehdotukset	8
	LIITTEET	9

1 TAUSTAA

Romanivankien asemaan on toistuvasti kiinnitetty huomiota viime vuosikymmenen puolivälistä aina tähän päivään saakka. Elokuussa 1995 vankeinhoitolaitoksen silloinen ylijohdaja K.J.Lång ja sosiaali- ja terveysministeriön romaniasian neuvottelukunta sopivat neuvottelussaan epävirallisen työryhmän perustamisesta käsittelemään romanivankien asioita. Saman vuoden lopulla perustetun työryhmän jäseniksi tuli virkamiehiä silloisesta oikeusministeriön vankeinhoito-osastosta ja romanien järjestöistä.

Oikeusministeriön vankeinhoito-osasto lähetti 30.9.1997 vankiloille kirjeen, jossa kiinnitettiin huomiota valtioneuvoston periaatepäätökseen 3.2.1997. Tässä periaatepäätöksessä ja kirjeessä vankiloita kehoitetaan ehkäisemään rasismia ja lisäämään suvaitsevaisuutta. Suvaitsemattomaan tai rassistiseen käyttäytymiseen tulee puuttua aina, kun sellaista havaitaan. Periaatteena tulee olla, että kaikki vangit saavat suorittaa rangaistuksensa omaa turvallisuuttaan vaarantamatta. Henkilökunnalta tämä edellyttää läsnäoloa sellaisilla osastoilla, joilla on paljon syrjintäalttiita vankeja sekä hyvin alhaista puuttumiskynnystä kaikkialla, missä rasismia tai syrjintää havaitaan. Edelleen kirjeessä toivotaan henkilökunnalle järjestettävän koulutusta muista kulttuureista ja vähemmistöjen asemasta.

Keväällä 2001 pidetyssä yhteistyöneuvottelussa, johon osallistuivat Romaniasiidien neuvottelukunnan varapuheenjohtaja Taito Lehmusta, Romaniväestön koulutusyksiköstä projektipäällikkö Eine Lillberg sekä vankeinhoito-osaston ja vankiloitten edustajia, todettiin olevan syytä jatkaa vankeinhoitolaitoksen ja romaniväestön edustajien yhteistyötä.

Pääjohtaja Markku Salminen totesi 19.11.2001 Sosiaali- ja terveysministeriön romaniasian neuvottelukunnan kuulemistilaisuudessa muun ohella, että vankien määrä on lisääntynyt merkittävästi viime vuosien aikana vankilan henkilökunta taas ei. Vankiloissa on henkilöstöpulaa ja usein ongelmat keskittyvät juuri eri ryhmien välisten jännitteiden vuoksi tiettyihin vankiloihin aiheuttaen turvallisuusongelman. Pääjohtaja totesi vielä, että vankiloissamme on selkeästi rasismiongelma. Ulkomaalaiset vangit kuten somalit ovat tuoneet vankiloihin uuden tyyppisiä kulttuuriongelmia, jonka vuoksi romanit ovat jääneet hieman sivuun. Huumeidenkäyttö on lisääntynyt dramaattisesti. (Ronk. muistio 19.11.01)

2 AIKAISEMMAT SELVITYKSET

Romaneista ja syrjinnästä on Suomessa julkaistu useita selvityksiä. Romanien tilanteesta vankiloissa on sen sijaan hyvin vähän tutkittua tietoa. Viime aikoina aiheesta on kuitenkin tehty kaksi selvitystä.

Juhani Kemppainen teki vuonna 1985 vankeinhoidollisen tutkielman nimeltään Mustalaisista ja heidän vaikeuksistaan vankilassa. Tutkielmaansa varten Kemppainen haastatteli romanivankeja Keravan nuorisovankilassa ja Helsingin keskusvankilassa. Tutkielmassaan Kemppainen kuvaa romanivankien ongelmia vankilaan tultaessa, hygienian hoidossa, kerroksilla, ruokailuissa, tapaamisissa, terveydenhoidossa ja yhteydenpidossa omaisiin. Lähes aina kyse on siitä, että henkilökunta on tietämätön romanikulttuurin perusasioista. Ongelmien ratkaisuksi Kemppainen ehdottaa henkilökunnalle koulutusta romanikulttuurista, romanien oman koulutuksen tehostamista kuitenkin niin, että se tapahtuisi yhdessä valtaväestön kanssa sekä päihdehuollon järjestämistä.

Keväällä 2001 julkaistiin Paavo Lounelan selvitys *Romanit Suomen vankiloissa*, jossa kiinnitetään huomiota henkilökunnan valmiuksiin syrjinnän estämiseen ja ehdotetaan eri toimenpiteitä romanivankien aseman parantamiseksi. Selvityksessään Lounela löytää Suomesta vankiloita, joissa romanivangit asuvat omilla osastoillaan erillään muista vankeista ja mitä ilmeisimmin ilman omaa syytään, ainoastaan syntyperänsä vuoksi. Tällöin heillä ei ole täysipainoista mahdollisuutta osallistua vankilan normaaleihin toimintoihin.

Lounelan selvityksessä esitettiin toimenpide-ehdotuksiin sisältyy mm. koulutuksen lisääminen henkilökunnalle, romanivankien koulutuksen parantaminen, suunnitelmien laatiminen romanivankien siirtymiseksi normaaleille osastoille ja että romanit pääsevät tarpeittensa mukaan osalliseksi kaikista vankilan toiminnoista. Lounelan toimenpide-ehdotukset on tarkemmin esitetty liitteessä 4.

Sosiaali- ja terveysministeriö on antanut 29.8.2002 lausunnon ulkoministeriölle koskien YK:n kidutuksen vastaisen yleissopimuksen Suomen neljännen määräaikaisraportin käsittelyä. Lausunnossaan sosiaali- ja terveysministeriön yhteydessä toimiva romaniasian neuvottelukunta toteaa heihin otettujen yhteydenottojen perusteella muun muassa, että

- romanivankeja pidetään eristyksissä useissa Suomen vankiloissa heidän etnisestä taustastaan johtuen,
- vankilahenkilökunnan näkemyksen mukaan eristämiskäytäntö palvelee romanivankien turvallisuutta, jota ei muutoin mahdollisesti voida taata vankilansisäisten eri ryhmien välisten jännitteiden vuoksi; romanivankeja pahoinpidellään toisten vankien toimesta,
- henkilökunnan suhteutuminen etnisiin vähemmistöihin eri vankiloissa vaihtelee jopa rasismia esiintyy,
- yhteydenotoissa on todettu, että eristämiskäytäntö on syrjivä suhteessa muihin vankeihin ja vaikuttaa heidän oikeuksiinsa osallistua yhteisiin ulkoiluihin, työhön ja muuhun vankilan sisäiseen toimintaan,
- vankiloiden sisäisiä kahnauksia ja väkivaltaa peläten romanivangit usein tyytyvät eristämiskäytäntöön vankilan henkilökunnan puolelta,
- eristämiskäytäntö on kuitenkin nähtävä rangaistuksen koventamisena, jota on annettu kollektiivisena etnisin perustein,
- romanivankien siirtopyyntöihin perheen- ja elinalueen kannalta läheisempään rangaistuslaitokseen (aluejako rikoslain uudistamisen yhteydessä; rangaistus suoritetaan vangin vakituista asuinkuntaa lähimpänä olevassa rangaistuslaitoksessa),

joka nyttemmin on Suomen rikosrangaistusten sovittamiskäytäntönä, on myös suhteuduttu torjuvasti,

- joissakin vankiloissa kulttuurin mukaista pukeutumista ei tapaamisyhteydessä sallita; tämä saattaa johtaa siihen että tapaamisoikeus ei toteudu (kulttuurin mukaisen pukeutumiskoodiston mukaan aikuinen perinteisesti elävä ja kulttuuriinsa sitoutunut romani ei voi esiintyä pääväestön mukaisissa vaatteissa esim. vanhempiensa aikana)"

3 RASISMIN JA SYRJINNÄN KIELTÄVÄT SÄÄNNÖKSET VANKEINHOIDOSSA

Vankeinhoidon lainsäädäntö kieltää yksiselitteisesti kaiken syrjinnän: "Vankeja ei saa perusteettomasti asettaa eri asemaan rodun, kansallisen tai etnisen alkuperän, ihonvärin, kielen, sukupuolen, iän, perhesuhteiden, sukupuolisen suuntautumisen tai terveydentilan taikka uskonnon, yhteiskunnallisen mielipiteen, poliittisen tai ammatillisen toiminnan tai muuhun näihin rinnastettavan seikan perusteella." (RTL 1:5 § 1 ja 2 mom.)

Suomi on vahvistanut Yhdistyneiden Kansakuntien yleissopimuksen: "2. artikla 1. Jokainen sopimusvaltio sitoutuu kunnioittamaan ja takaamaan jokaiselle alueellaan olevalle ja oikeuspiiriinsä kuuluvalla yksilöllä tässä yleissopimuksessa tunnustetut oikeudet ilman minkäänlaista rotuun, ihonväriin, sukupuoleen, kieleen, uskontoon, poliittiseen tai muuhun mielipiteeseen, kansalliseen tai yhteiskunnalliseen alkuperään, omaisuuteen, syntyperään tai muuhun asemaan perustuvaa syrjintää." (YK:n kansalaisoikeuksia ja poliittisia oikeuksia koskeva kansainvälinen yleissopimus)

Suomen rikoslaisissa syrjintä kielletään seuraavasti: "Joka elinkeinotoiminnassa, ammatin harjoittamisessa, yleisöpalvelussa, virkatoiminnassa tai muussa julkisessa tehtävässä taikka julkista tilaisuutta tai yleistä kokousta järjestettäessä ilman hyväksyttävää syytä ---3) asettaa jonkun ilmeisen eriarvoiseen tai muita olennaisesti huonompaan asemaan rodun, kansallisen tai etnisen alkuperän, ihonvärin, kielen, sukupuolen, iän, perhesuhteiden, sukupuolisen suuntautumisen tai terveydentilan taikka uskonnon, yhteiskunnallisen mielipiteen, poliittisen tai ammatillisen toiminnan tai muun näihin rinnastettavan seikan perusteella, on tuomittava, jollei teko ole rangaistava työsyryntänä, syrjinnästä sakkoon tai vankeuteen enintään kuudeksi kuukaudeksi." (RL 11:9)

4 SYRJINNÄN SYISTÄ JA ILMENEMISMUODOISTA VANKILOISSA

Syrjintä voi kohdistua erilaisiin etnisiin ryhmiin ja tietynlaisten rikosten tekijöihin. Etnisiä ryhmiä voivat olla romanit, afrikkalaisyntyiset tai muut ulkomaalaiset. Rikokseen perustuva syrjintä voi kohdistua seksuaalirikoksia tehneisiin tai lapsiin kohdistuneiden rikosten tekijöihin. Syrjintä voi ilmetä nimittelynä, painostuksena, psyykkisenä tai fyysisenä väkivaltana. Syrjintää aiheuttaa myös ns. vasikointi eli avomielisyys muiden tekemisistä poliisikuulusteluissa. Uhkailu ja pahoinpitelyt voivat johtaa syrjittyjen eristäytymiseen ja eristämiseen toiminnoista ja muista vangeista, koska heidän turvallisuuttaan ei katsota voitavan muulla tavoin turvata. Yleensä näillä suljetuilla osastoilla toiminnot muodostuvat ruokailuista ja tunnin päivittäisestä ulkoilusta. Muu aika oleskellaan lukitussa sellissä.

Joissain vankiloissa syrjittyjen erillään asuttamisesta on aikaa myöden tullut pysyvä käytäntö. Osin tämä saattaa johtua siitä, ettei henkilökunta pysty puuttumaan syrjintään näytön puuttuessa, mutta osaltaan selityksenä saattaa olla henkilökunnan välinpitämättömyys ilmiötä kohtaan. Tilanne vaihtelee eri vankiloissa ja samassa vankilassa eri aikoina. Aika

ajoin syrjintää ei ole tai se on vähäisempää. Silloin eri etniset ryhmät, ulkomaalaiset ja kaikenlaisia rikoksia tehneet voivat osallistua toimintoihin ja asua tavallisilla osastoilla. Tilannetta vaikeuttaa se, että henkilökunta ei yleensä tiedä tämän vaihtelun syitä, koska edes pahoinpidellyt eivät kerro ahdistelijoistaan mitään. Tämä vaihtelu kuitenkin tuo muutoksen mahdollisuuden, sillä useimmissa vankiloissa esimerkiksi romanit voivat suorittaa rangaistustaan normaalisti.

Käytännössä muutos normaalitilaan vaatii vankilan johtajalta sitoutumista, henkilökunnan ja vankien valmistamista muutokseen sekä selkeitä toimia kaikilta henkilökuntaan kuuluvilta. Voidaan katsoa, että eristykseen kuuluvat syrjijät, eivät syrjityt. Henkilökunnan tulee myös pystyä puuttumaan kaikkiin syrjintatapauksiin välittömästi.

5 ROMANIOPETUS VANKILOISSA

Vankiloissa on jo 1970-luvulta lähtien järjestetty romanivangeille perustaitojen (luku-, kirjoitus- ja matematiikan taidot) opetusta. Opetukseen on usein liittynyt opetusta romani- kielessä ja –kulttuurissa sekä yhteiskunnallisissa tiedoissa. Opetus on järjestetty pääasiassa opetushallituksen myöntämällä erillismäärärahalta. Käytännön järjestelyissä vankilat ovat olleet yhteistyössä mm. kansalais- ja työväenopistojen kanssa. Vuodesta 2001 lähtien romaniopetuksen rahoitustilanne on vaikeutunut, mikä on näkynyt opetuksen vähentymisenä vankiloissa. Vuonna 2001 alkeisopetusta saaneita vankeja oli 43 viidessä eri rangaistuslaitoksessa, kun heitä vuotta aiemmin oli 72 kymmenessä laitoksessa. Samanlaisesti myös vankeinhoitolaitoksen oma rahoitustilanne on radikaalisti heikentynyt. Tästä syystä romaniopetusta ei ole enää voitu järjestää kaikissa vankiloissa, joissa opetusta on aiemmin ollut.

Toinen ongelma on ollut romaniopettajien saatavuus. Varsinkin Etelä-Suomen laitoksille on ollut vaikea löytää sopivaa romaniopettajaa. Tämä johtunee lähinnä kahdesta tekijästä: romaniopettajia ylipäätään ei ole riittävästi koulutettu ja osa-aikainen, vähäisen opetustuntimäärän käsittävä työ vankilassa ei ole ollut taloudellisesti houkutteleva vaihtoehto.

6 ROMANIEN ASEMAA KOSKEVA SELVITYS

Työryhmä päätti tehdä vankeinhoitolaitoksille ja kriminaalihuoltolaitoksen aluetoimistoille suunnatun kyselyn koskien romanivankeja ja –asiakkaita. Kyselyllä haluttiin selvittää romanien asemaa vankeinhoidossa ja kriminaalihuollossa eräiden avaintoimintojen kannalta kuten asuttaminen, toimintoihin sijoittaminen, koulutus ja kuntoutus, oman kulttuurin ylläpitoa tarkoittavat toiminnot sekä vapautteen valmentaminen. Lisäksi haluttiin selvittää tilannetta yhdyskuntaseuraamusten toteutuksessa ja valvonnassa. (Kyselykaavake liitteessä 1 ja yhteenvetotaulukko liitteessä 2.)

Selvityksen valossa voidaan romanivankien asemasta todeta seuraavaa.

6.1 Romanivankien määrä

Romanien määrästä pyydettiin vain arvio, koska ei pidetty tarkoituksenmukaisena ja mahdollisena, että laitoksissa luokiteltaisiin tarkoin ihmisiä heidän syntyperänsä perusteella. Tästä syystä tieto ei ole täsmällinen. Tiedustelun perusteella vankiloissa arvioidaan olevan 120-140 romanivankia.

6.2 Asuttaminen ja toimintoihin osallistuminen

Tasavertainen kohtelu edellyttää, että kaikki vangit voidaan asuttaa lähtökohtaisesti normaaleilla asuinolosuhteilla yhdessä muiden vankien kanssa.

Selvityksen mukaan asuttaminen ja toiminnot sujuvat pääsääntöisesti yhdessä muiden vankien kanssa muualla paitsi Turun, Riihimäen, Konnunsuon ja osin Helsingin vankiloissa, missä romanivangit asutetaan suljetuilla osastoilla. Sittemmin kyselyn jälkeen on myös Sukevan vankilassa jouduttu jälleen asuttamaan romanit muista erillään. Syy vastaajien mielestä on romanivankeihin muiden vankien taholta kohdistama rasismi. Näyttäisi siltä, että Suomen vankiloissa ainakin parikymmentä vankia asuu suljetulla osastolla vailla työhön tai opiskeluun osallistumisen mahdollisuutta syntyperänsä vuoksi. Erillään asuttamista pelkääntään syntyperän perusteella voitaneen pitää vankisääntöjen tarkoituksena syrjintänä. Yleensä näillä suljetuilla osastoilla toiminnot muodostuvat ruokailuista ja tunnin päivittäisestä ulkoilusta. Myös alkeisopetukseen ja hengelliseen toimintaan osallistuminen on ollut mahdollista. Muu aika oleskellaan lukitussa sellissä.

Päihdekuntoutustarvetta arvioitiin olevan 17 vankilassa noin 65:llä romanilla. Kyselystä ei käynyt ilmi ovatko romanivangit osallistuneet vankiloissa järjestettyihin päihdekuntoutusohjelmiin.

Koulutustarvetta arvioitiin olevan lähes kaikilla romanivangeilla, koska useimmilla oli peruskoulu kesken. Ongelmat luku- ja kirjoitustaidossa olivat tavanomaisia ja monella arvioitiin olevan luku- ja kirjoitustaidon häiriöitä.

6.3 Romanikulttuurin ylläpitoa tukevat toiminnot

Romanikulttuuria ylläpitäväksi katsottavaa toimintaa oli viidessä vankilassa. Kolmessa oli romaneille suunnattua yleissivistävää opetusta ja kahdessa ammatilliseksi koulutukseksi katsottavaa opetusta: hevoskurssi ja hevosloimikurssi. Edellä mainittu ammatillinen koulutus ei ollut tarkoitettu pelkääntään romanivangeille.

6.4 Vapauteen valmentaminen

Vapauteen valmentamisessa ei ollut juuri eroja muihin vankeihin nähden, mutta kolmessa laitoksessa katsottiin, etteivät romanit juurikaan tarvitse erityistä vapauteen valmentamista, koska heillä on perheen ja suvun tuki myös vapautumistilanteessa. Työryhmän näkemysten mukaan tämä käsitys ei kuitenkaan vastaa useinkaan todellista tilannetta.

6.5 Romanit yhdyskuntaseuraamusten suorittajina

Kriminaalihuoltolaitoksen aluetoimistoilta tiedusteltiin yhdyskuntaseuraamuksen toimeenpanossa mahdollisesti esiintyviä ongelmia ja sitä, miten yhteistyötä yhdyskuntaseuraamuksia suorittavien romanien kanssa voitaisiin kehittää. Vastaukset saatiin kaikkiaan 14:ltä aluetoimistolta. Kaikkiaan aluetoimistoja on 21. (Kriminaalihuoltolaitosta koskeva kyselykaavake liitteessä 3)

Annettujen vastausten perusteella esille nousi seuraavia ongelmaryhmiä:

6.5.1 Yhdyskuntapalveluun liittyvät ongelmat

1) Kulttuuriin liittyvät ongelmat. Vastausten mukaan ongelmia aiheuttavat romanien ajankäsitys eli sovituista ajoista ei pidetä kiinni, sukulaisten tuki jolloin tapaamiseen tullaan

suurella joukolla ja sukujen väliset riidat, jotka estävät riidoissa olevien tulemisen yhtä aikaa toimistolle. Kaikkiin palvelupaikkoihin ei olla halukkaita menemään esimerkkinä hautausmaat ja psykiatriset sairaalat. Yhdyskuntapalveluun tuomituilta romaneilta puuttuu usein työkokemus ja jo työn aloittaminen aamuisin määräaikana voi tuottaa vaikeuksia. Palvelua suorittavalla romaniniaisella voi mennä hyvin siihen saakka kunnes puoliso pääsee vankilasta ja näin elämäntilanteen muutos voi aiheuttaa epäsäännöllisyyttä. Jotkut romaninaiset eivät katso voivansa luopua perinteisestä asusta, koska muut heimoon kuuluvat eivät saisi nähdä hänen tekevän töitä tavallisessa asussa. Joskus on koettu myös väkivallan tai koston uhkaa, mikä on johtanut siihen, ettei jollekin paikkakunnalle ole uskallettu mennä.

2) Päihdeongelma. Etenkin pääkaupunkiseudun nuorilla romaneilla on vakavia päihdeongelmia, mistä voi johtua putoaminen omastakin kulttuurista. Päihdeongelmaisia nuoria on vaikea motivoida hoitoon ja hoitopaikkaa on vaikea löytää. Usein asiakas ei itsekään tiedä miltä lähiverkolta hän mahdollisesti saisi tukea. Osa romaneista ei myöskään noudata kutsua saapua soveltuvuusselvityksiin.

3) Koulutukseen ja kommunikointiin liittyvät ongelmat. Koska monella romanilla on luku- ja kirjoitustaidossa puutteita, täytyy hänelle selvittää suullisesti yhdyskuntapalvelun tarkoitus, säännöt ja käyttäytyminen palvelupaikoilla. Usein henkilökunta kokee puhuvansa eri kieltä vaikka molemmat ovat käyttävinään suomea.

4) Asenteisiin liittyvät ongelmat: Viranomaiset suhtautuvat usein kielteisesti ja pessimistisesti romaniasiakkaisiin. "Eihän siitä kuitenkaan mitään tule." Romaniasiakkaat vastavasti suhtautuvat epäluuloisesti viranomaisiin. Kaikki romanit eivät huolehdi osoitteen muutoksista ja yhdyskuntapalveluun tuomittua ei aina tavoiteta, koska viranomaisilla ei ole tietoa nykyisestä osoitteesta. Romanien pelätään myös varastelevan palvelupaikastaan. Kielteinen lausunto on joskus johtanut asiakkaan taholta rasismisyytöksiin.

5) Yhdyskuntapalvelupaikkoihin liittyvät ongelmat. useat palvelupaikat suhtautuvat ennakkoluuloisesti romaniasiakkaisiin, jolloin palvelupaikkojen saanti hankalaa. Joillain palvelupaikoilla on se käsitys, että romanien perinteinen vaatetus estää tiettyjen työtehtävien suorittamisen. Joillain romaneilla on ollut vaikeuksia aikataulujen noudattamisessa. Paikalta on saatettu myös poistua kesken kaiken, kun on tullut omaan kulttuuriin liittyviä tarpeita, joissa sukulaiset ovat tulleet hakeman erilaisiin tapahtumiin. Esimerkiksi hautajaisiin on kaikkien miespuolisten romanien välttämättä osallistuttava. Joskus myös työkokemuksen vähäisyys aiheuttaa ongelmia. Joissain palvelupaikoissa pelätään, että koko suku saapuu paikalle tervehtimään palvelua suorittavaa. Aina palvelupaikkaa ei myöskään saa kotikunnastaan, vaan palvelupaikka joudutaan etsimään toiselta paikkakunnalta. Romanien sijoittaminen heidän omiin yhdistyksiinsä suorittamaan yhdyskuntapalvelua voi olla hankalaa, koska sukuvihat saattavat estää asioimisen.

Myönteisiä kokemuksia romanien yhdyskuntapalvelusta on myös olemassa. Kajaanissa on yksi palvelupaikka, joka ei ota muita kuin romaneja. Kun palvelu on saatu käyntiin, se sujuu yleensä ongelmitta ja palvelupaikoilta saatu palaute on ollut myönteistä.

6.5.2 Valvontaan liittyvät asiat

Jotkut aluetoimistot kertoivat myös valvontaan liittyvistä asioista. Ongelmiksi koettiin asiakkaiden asunnottomuus ja liikkuvuus. Lisäksi sovittujen aikojen noudattamatta jättämiset aiheuttavat tavoitettavuusongelmia. Samoin romanien liikkuvuudesta ja yhdellä paikkakunnalla tapahtuvasta valvonnasta aiheutuu molemmille osapuolille ongelmia. Jotkut asiakkaat eivät ole olleet halukkaita sitoutumaan työllistymistä edistäviin tukitoimiin. Ilmeisesti romaneilla on ollut kieltoja saapua jollekin paikkakunnalle, mikä on vaikeuttanut valvontakäynnille saapumista. Toisaalta usein koko perhe lähtee hoitamaan asiakkaan asiaa ja ottaa vastuuta valvonnan hoitamisesta. Yleensä valvonta sujui ilman suuria ongelmia.

6.6 Yhteistyön kehittäminen

Yhteistyön kehittämisen välineeksi koulutusta esitti 11 aluetoimistoa 14:stä. Koulutusta esitettiin myös palvelupaikoille, jotta niissä ymmärrettäisiin paremmin romaniasiakkaiden erityispiirteitä. Myös työajan kohdentamista entistä enemmän romaniasiakkaiden asioiden hoitoon ehdotettiin. Vastauksissa toivottiin tiivistä ja laaja-alaista yhteistyötä eri romani-järjestöjen kanssa ja koulutusta romanikulttuurista siihen liittyvine normeineen ja velvoitteineen. Yhteistyön myötä tulisi luoda tiiviit yhteistyöverkot, jotka johtaisivat jatkuvaan tietojen vaihtoon. Yhteiskunnan pelisääntöjä noudattavia romaneja on ylivoimainen enemmistö ja heitä voitaisiin käyttää apuvalvojina tai valvojina. Päihdeongelmaisten hoitoonohjaukseen ehdotettiin omia hoitokanavia ja hoitoyhdyshenkilöitä.

Ilmeisesti työskentelyn kehittäminen on vahvasti kytköksissä romanikulttuuriin. Kulttuurien tuntemusta vaaditaan viranomaisilta, palvelupaikkojen henkilökunnalta ja romaneilta. Yhteistyön kehittäminen vaatinee joustavuutta puolin ja toisin. Liian tiukat kulttuurirajat, määräykset ja perinteet vievät usein pohjan yhteistyöltä ja silloin romaniasiakkaat jäävät vaille heille kuuluvia mahdollisuuksia suorittaa rangaistuksensa yhdyskuntaseuraamuksina.

Esitettiin, että myös palvelupaikoilta voitaisiin edellyttää kulttuurien tuntemusta ja joustavuutta. Yhdessä vastauksessa ehdotettiin oman romaneille suunnatun palvelupaikkarakenteen luomista.

Useat aluetoimistot toivoivat vankiloihin tai vankeinhoitoalueille romaniyhdyshenkilöä, joka olisi perehtynyt romanien asioihin ja johon voisi tarvittaessa ottaa yhteyttä. Kaksi aluetoimistoa ehdotti romanien peruskoulutustason kohottamista vapaudessa tapahtuvalla luku- ja kirjoitustaidon koulutuksella.

Lausunnoissa esitettiin myös, että vaikka ongelmia romaniasiakkaiden kanssa esiintyy, löytyy paljon romaneja, jotka hoitavat valvontansa ja yhdyskuntapalvelunsa moitteettomasti ja usein silloin tukena toimii oma perhe ja suku.

7 JOHTOPÄÄTÖKSET JA TOIMENPIDE-EHDOTUKSET

Tehdyn selvityksen perusteella on pääteltävissä, että Suomen vankiloissa romanivangeilla on edelleen erityisongelmia asuttamisen, työllistymisen, koulutustarpeen, päihdekuntoutustarpeen ja vapautumistilanteen selvittelyn suhteen. Tässä suhteessa tilanne ei ole muuttunut Lounelan selvityksen jälkeen. Eräissä vankiloissa asuttamiseen liittyvää tilannetta voitaneen pitää syntyperästä johtuvana syrjintänä. Kriminaalihuoltolaitokseen liittyvät ongelmat liittyvät lähinnä siihen, ettei henkilökunta tunne riittävästi romanikulttuuria ja ennakkoluuloihin yhdyskuntapalvelun palveluspaikoissa. Tilanteen korjaamiseksi työryhmä päätyi esittämään seuraavia kehittämistoimenpiteitä:

- 1) Vankiloiden tulostavoitteisiin kirjataan romanivankien aseman turvaaminen ja tehtävät toimenpiteet ainakin niiden laitosten osalta, joissa ongelmia on tämänkin selvityksen perusteella todettu olevan. Niiden vankiloiden, joissa romaneja asutetaan erillään, tulee laatia suunnitelma sellaiseen asutusmenettelyyn siirtymisestä, mikä mahdollistaa osallistumisen vankilan normaaleihin toimintoihin.
- 2) Yhteistyössä romanijärjestöjen kanssa lisätään rikosseuraamusalan henkilöstön tietoa romanikulttuurista.
- 3) Varataan resursseja romanien äidinkielen ja kulttuurin opetukseen. Viime vuonna opetushallitus pystyi osoittamaan vankiloiden romaniopetukseen n. 16 500 euroa. Määrää tulisi tuntuvasti lisätä. Vankeinhoitolaitoksen nykyiset määrärahat eivät mahdollista vankilaopetuksen lisäämistä. Opetushallituksen ja Rikosseuraamusviraston tulee sopia selkeästi siitä kumpi kantaa päävastuun romaniopetuksen rahoituksesta vankiloissa, jonka jälkeen ao. vastuuviranomaisen tulee varata omassa talousarviossaan ja menokehyksissään riittävä rahoitus. Rangaistuslaitoksessa annettavasta koulutuksesta on voimassa, mitä koulutuksesta yleensä säädetään, minkä vuoksi olisi toivottavaa, että rahoitusjärjestelyt ovat yleisen linjan mukaisia.
- 4) Tarvekartoituksen ja rangaistusajan suunnitelman laatimisen yhteydessä romaneja tulee kannustaa vankilan normaalien koulutuspalvelujen käyttäjiksi. Lisäksi tulee kiinnittää huomiota romanien opiskeluvalmiuksien parantamiseen, jotta he voisivat hyödyntää koulutuspalveluja.
- 5) Tarvekartoituksen ja rangaistusajan suunnitelman laatimisen yhteydessä romaneja tulee ohjata ja kannustaa päihdekuntoutuspalvelujen käyttäjiksi.
- 6) Varataan resursseja ainakin kahden sellaisen tukihenkilön palkkaamiseen, jotka toimivat yhdysiteenä vapautuville romanivangeille. Kyseiset henkilöt voisivat huolehtia myös romanikulttuurin ylläpitoon liittyvien palvelujen järjestämisestä vankiloissa. Tukihenkilöiden palkkaamista varten tutkitaan mahdollisuutta hoitaa palkkaus projekti- tai hankemäärärahoilla.
- 7) Kaikissa vankiloissa tulee olla yhdyshenkilö, joka pitää yhteyttä romanivankeihin, hoitaa romanilehtien saatavuuden ja pitää yhteyttä romanijärjestöihin.
- 8) Tutkitaan mahdollisuuksia EU –yhteistyön käynnistämiseksi romanivankien koulutuksen edistämiseksi ja syrjäytymiskehityksen katkaisemiseksi yhdessä muiden toimijoiden kanssa.
- 9) Perustetaan ehdotusten toteutumista seuraamaan työryhmä, joka kokoontuu 3-4 kertaa vuodessa. Työryhmässä tulee olla romanijärjestöjen, vankeinhoitolaitoksen, kriminaalihuoltolaitoksen ja Vankeinhoidon koulutuskeskuksen edustus

ROMANIEN ASEMAA KOSKEVA SELVITYS

Seuraavassa taulukossa on käytetty seuraavia lyhenteitä:

Etelä-Suomen alue:

HEV = Helsingin vankila
HÄV = Hämeenlinnan vankila
JOV = Jokelan vankila
KEV = Keravan vankila
KOV = Konnunsuon vankila
RIV = Riihimäen vankila
VANV = Vantaan vankila

Länsi-Suomen alue:

KYV = Kylmäkosken vankila
LAV = Laukaan vankila
SAV = Satakunnan vankila
TTV = Turun tutkintavankila
TUV = Turun vankila
VAV = Vaasan vankila
VIV = Vilppulan vankila

Itä- ja Pohjois-Suomen vankila

KUV = Kuopion vankila
MIV = Mikkelin vankila
NAV = Naarajärven vankila
OUV = Oulun vankila
PEV = Pelson vankila
PYV = Pyhäselän vankila
SUV = Sukevan vankila
SULV = Sulkavan vankila

Oheisessa taulukossa vankilakohtaiset vastaukset on ryhmitetty alueittain muutaman kysymyksen mukaan. Laukaan vankilan vastaukset puuttuvat, mutta se ei kokonaisuutta haittaa.

Etelä-Suomi

Vankila	Romanien määrä	Asuttaminen ja toiminnot	Koulutus- ja kuntoutustarve	Oman kulttuurin toimintoja	Vapauteen valmentaminen
HEV	19	muiden kanssa 9 erikseen	kaikilla koulutustarve yli puolella päihde- kuntoutustarve	ei ole	ei poikkeaa
HÄV	15	muiden kanssa	kaikilla koulutustarve	ei ole	ei poikkeaa
JOV	4	muiden kanssa	puolella koulutus- ja päihdekuntoutustarve	ei ole	ei poikkeaa
KEV	13	muiden kanssa	lähes kaikilla koulutus ja päihdekuntoutus- tarve	on romaniopetusta	ei poikkeaa
KOV	8	erikseen	kahdella peruskoulu- tus- tarve ja viidellä ammattikoulutustarve	on romaniopetusta	ei poikkeaa
RIV	5	erikseen	peruskoulutustarve viidellä ja päihdekun- toutustarve yhdellä	on romaniopetusta	ei poikkeaa
VANV	4	muiden kanssa	koulutustarve kolmella ja päihdekuntoutustar- ve kolmella	ei ole	ei poikkeaa

Länsi-Suomi

Vankila	Romanien määrä	Asuttaminen ja toiminnot	Koulutus- ja kuntoutustarve	Oman kulttuurin toimintoja	Vapauteen valmentaminen
KYV	2-6	muiden kanssa	kaikilla peruskoulutus tarve ja osalla päihdekuntoutustarve -	ei ole	ei poikkea
LAV	-	-		-	-
SAV	4	muiden kanssa	koulutustarve neljällä, päihdekuntoutustarve kolmella	ei ole	vähäisempi
TTV	5	muiden kanssa	kaikilla koulutustarve, kolmella päihdekuntoutustarve	ei ole	vähäisempi
TUV	6	erikseen	kaikilla koulutustarve, kolmella päihdekuntoutustarve		
VAV	5	muiden kanssa	neljällä koulutus- ja päihdekuntoutustarve	ei ole	ei poikkea
VIV	1-2	muiden kanssa	koulutus- ja päihdekuntoutustarve kaikilla	ei ole	ei poikkea

Itä- ja Pohjois-Suomi

Vankila	Romanien määrä	Asuttaminen ja toiminnot	Koulutus- ja kuntoutustarve	Oman kulttuurin toimintoja	Vapauteen valmentaminen
KUV	1	muiden kanssa	peruskoulutustarve	ei ole	ei poikkeaa
MIV	3	muiden kanssa	kahdella peruskoulutus- ja päihdekuntoutustarve	ei ole	vähäisempi
NAV	5	muiden kanssa	Peruskoulutustarve ja päihdekuntoutus-tarve useimmilla	ei ole	ei poikkeaa
OUV	6	muiden kanssa	peruskoulutus- ja Päihdekuntoutustarve kolmella	ei ole	ei poikkeaa
PEV	15	muiden kanssa	neljällä koulutustarve ja kuudella päihdekuntoutustarve	hevoskurssi	ei poikkeaa
PYV	5-9	muiden kanssa	kaikilla koulutustarve ja nuorilla päihdekuntoutustarve	ei ole	ei poikkeaa
SUV	4	muiden kanssa	neljällä koulutustarve ja kahdella päihdekuntustarve	ei ole	ei poikkeaa
SULV	4	muiden kanssa	kolmella koulutus- ja päihdekuntoutustarve	ei ole	ei poikkeaa

TIEDUSTELU ROMANIVANGEISTA

Rikosseuraamusvirasto asetti 28.1.2002 romaniasioiden yhteistyöryhmän, jonka toimeksiantoon kuuluu

- 1) käsitellä romanivankien asemaa ja olosuhteita vankiloissa, vapauteen valmentautumisessa ja yhdyskuntaseuraamusten suorittajina sekä selvittämään mitä romanien oikeus ylläpitää omaa kieltään ja kulttuuriaan merkitsee rangaistustaan suorittavien kohdalla,
- 2) selvittää toimenpiteitä, joita tarvitaan, jotta vältettäisiin uhat ja turvallisuusriskit ja jotta romanit voisivat kaikissa laitoksissa suorittaa rangaistustaan turvallisesti normaali-osastoilla ja osallistua työhön tai toimintaan, joka edistää heidän mahdollisuuksiensa tulla toimeen yhteiskunnassa,
- 3) selvittää tarvitaanko vankiloissa romanivankien asioista vastaava yhdyshenkilö ja mahdollinen tukihenkilöverkosto romanivangeille vankilan ulkopuolelta.

Toimeksiantoon liittyen yhteistyöryhmä tiedustelee laitoksilta seuraavia asioita:

1. **Arvioikaa vankilassanne olevien romanivankien määrää.** Eritelkää määrät erillisten yksiköiden (suljettu laitos, työsiirtola, avovankilaosasto) mukaan.
2. Jos vankilassanne tai sen jossain yksikössä (työsiirtola, avovankilaosasto) ei ole romanivankeja, eritelkää syyt siihen.
3. **Mitkä ovat vankilassanne sovellettavat yleiset periaatteet romanivankien asuttamisessa ?** Asuvatko romanivangit yhdessä muiden vankien kanssa osastoilla, joilta käydään työssä, opiskelemassa tai muissa aktiivitoiminnoissa? Ovatko romanivangit sijoitetut erilleen suljetulle osastolle yhdessä muiden vankien kanssa? Missä tapauksissa periaatteista tehdään poikkeuksia ? Niiden erityisosastojen, joilla asuu romanivankeja, päiväjärjestys pyydetään liittämään vastaukseen.
4. **Osallistuvatko romanivangit toimintoihin samalla tavoin kuin muut vangit ?** Ellei, arvioikaa toimintoihin sijoittamattomuuden syyt.
5. **Arvioikaa tehtyjen tulohaastattelujen perusteella monellako romanivangilla on a) koulutustarvetta, b) päihdekuntoutustarvetta c) muita toimintatarpeita ja millaiseen toimintaan on erityisesti tarvetta?**
6. **Kuvaillkaa romanivangeille järjestettyä heidän omaan kulttuuriinsa kuuluvaa toimintaa?** (Esim. kieli- tai käsityöopetusta) Ellei toimintaa ole järjestetty, mitkä ovat syyt siihen.
7. **Kuinka romanivankien vapauteen valmentaminen on järjestetty?** Arvioikaa onko romanivankien vapauteen valmentaminen samalla tasolla kuin valtaväestöön kuuluviin. Arvioikaa romanivankien vapauteen valmentamisen riittävyttä ja mitä siinä erityisesti tulee ottaa huomioon.
8. Olisiko mielestänne **alueellisesti romaniasioista vastaavan yhdyshenkilön** järjestäminen perusteltua?
9. Millaisia muita havaintoja teillä on romanivankien asemasta laitoksessanne ?
10. Kehittämisehdotuksia?

Vastaukset pyydetään lähettämään 3.6.2002 mennessä Rikosseuraamusvirastoon.

Yhteistyöryhmän puolesta

Vankeinhoitojohtaja Ahti Lempiö

Apulaisjohtaja Jukka Rissanen

Kriminaalihuoltolaitoksen aluetoimistojen johtajille

KYSELY

Rikosseuraamusvirasto asetti 28.1.2002 romaniasioiden yhteistyöryhmän, jonka toimeksianto on kuuluu

- 4) käsitellä romanivankien asemaa ja olosuhteita vankiloissa, vapautteen valmentautumisessa ja yhdyskuntaseuraamusten suorittajina sekä selvittämään mitä romanien oikeus ylläpitää omaa kieltään ja kulttuuriaan merkitsee rangaistustaan suorittavien kohdalla,
- 5) selvittää toimenpiteitä, joita tarvitaan, jotta vältettäisiin uhat ja turvallisuusriskit ja jotta romanit voisivat kaikissa laitoksissa suorittaa rangaistustaan turvallisesti normaali-osastoilla ja osallistua työhön tai toimintaan, joka edistää heidän mahdollisuuksiaan tulla toimeen yhteiskunnassa,
- 6) selvittää tarvitaanko vankiloissa romanivankien asioista vastaava yhdyshenkilö ja mahdollinen tukihenkilöverkosto romanivangeille vankilan ulkopuolelta.

Toimeksianto on liittyen yhteistyöryhmä tiedustelee aluetoimistoilta seuraavia asioita koskien yhdyskuntaseuraamuksia:

- 1) Esiintyykö romaniasiakkaiden yhdyskuntaseuraamusten toimeenpanossa erityisiä ongelmia ja jos, niin millaisia?
- 2) Miten työskentelyä yhdyskuntaseuraamuksia suorittavien romanien (tai lausuntoasiakkaiden) kanssa voitaisiin kehittää yhä paremmin sujuvaksi; millaisia muutoksia käytäntöihin tulisi mielestänne tehdä; mistä asioista tarvittaisiin lisää tietoa tai koulutusta?

Vastaukset pyydetään toimittamaan työryhmän sihteerille, apulaisjohtaja Jukka Rissaselle Helsingin vankilaan (PL 40, 00581 Helsinki, jukka.rissanen@om.vn.fi) 3. kesäkuuta mennessä.

vankeinhoitojohtaja

Ahti Lempiö

erikoissuunnittelija

Anna Arola

Paavo Lounela: Romanit Suomen vankiloissa. Tietosanoma Oy 2001. Sivut 54-56.

1. Tarvitaan romanien vankilaopetuksen valtakunnallinen suunnittelu.
Romanien vähäinen koulutus on kaikkien romanivankien ongelma ja vaikein yhteinen ongelma, joka ei voi poistua ilman keskustasolta tulevaa ohjausta ja ilman kokonais-suunnitelmaa.
2. Laaditaan vankilakohtaiset toimintasuunnitelmat, miten romanit voivat siirtyä pois suljetuilta osastoilta.
Monet romanit asuvat täysin ilman omaa syytään suljetuilla osastoilla ilman vangeille normaalisti kuuluvia oikeuksia. Suljetuille osastoille asuttamisesta voidaan päästä eroon ainoastaan vankilahenkilökunnan päättävällä toiminnalla.
3. Laaditaan ohjeet romanien kulttuuriperinteen huomioonottamisesta vankiloissa.
Vankeinhoito tarvitsee ohjeistuksen, mitä romanien osalta merkitsee perustuslain pykälä, että romaneilla on oikeus kehittää ja ylläpitää omaa kieltään ja kulttuuriaan.
4. Henkilökuntaan tulee saada romaneja.
Yhtäältä valtaväestön edustajat eivät voi arvioida romanien kulttuurin toteutumista vankiloissa. Toisaalta mikäli romaneja kuuluisi myös henkilökuntaan, heidät voitaisiin mieltää suomalaisen vähemmistöryhmän jäseniksi eikä ainoastaan vangeiksi.
5. Vankeinhoidon ammatilliseen koulutukseen tulee värvätä romaneja.
Poliisikoulutukseen pyritään löytämään romaneja. Yhtä luonnollista pitäisi olla, että vankeinhoidon peruskoulutukseen värvättäisiin romaneja. Tässä yhteydessä tulisi harkita myös esim. kahden paikan kiintiötä joka toinen vuosi. Pääsyttökinnon läpäisseille opilaille tulisi antaa tarvittava tukiopeus.
6. Vankeinhoitolaitokselle laaditaan koulutusohjelma syrjinnän ja rasismien vastustamisesta.
Vankeinhoitolaitoksen henkilökunta tarvitsee peruskoulutuksen lisäksi koulutusta syrjinnän ja rasismien vastustamiseksi. Tällä hetkellä tietoa on hyvin niukasti.
7. Rohkaistaan ja tuetaan romaniväestöön kuuluvien tukihenkilöitten saamista romani-vangeille.
Tukihenkilöt voisivat vahvistaa romaneiden identiteettiä ja auttaa lomien onnistumisessa sekä vapautumistilanteiden valmistelussa. Romaneiden vapautumiseen liittyvät hyvin erilaiset mutta ei pienemmät ongelmat kuin valtaväestön vangeilla. Useimmilla on vapautuessa perhe koossa ja myös sukulaiset yleensä hyväksyvät vapautuneen yhteisöön.
8. Vankiloihin järjestetään seurantaa, miten romanien asiat kehittyvät, esimerkiksi kirjaamalla asia vuosikertomukseen. Yhdelle henkilökuntaan kuuluvalla annetaan tehtäväksi toimia yhdyshenkilönä ja toimia romaniasian tietopankkina.
9. Varmistetaan, että romanit pääsevät osallisiksi yksilöllisten tarpeitten mukaan yleisestä koulutuksesta, perhetapaamisista, perheleireistä, päihdeohjelmista, Cognitive Skills –kurseista ym. erityistoiminnoista.
Romanien erityisolosuhteet ja heikko koulutus sekä tiivis ryhmänä oleminen helposti johtavat eristäytymiseen, ellei asiaan kiinnitetä erityishuomiota.
10. Romanilehdet kierto on sekä henkilökunnalle että vangeille.
Useissa vankiloissa ei henkilökunta eivätkä romanit tunteneet yleensä viisi kertaa vuodessa ilmestyviä erikoislehtiä Romano Bodos, Latso Diives sekä Elämä ja valo.